

کتیبه‌نگاری در دوره قاجار*

(بررسی کتیبه‌های ۸ بنای دوره قاجاریه در شیراز و اصفهان)

مهندس باوند بهپور

تاریخ دریافت مقاله: ۸۳/۱۲/۳

تاریخ پذیرش نهایی: ۸۴/۴/۴

چکیده:

در این مقاله نتایج حاصل از بررسی ۱۶۹ کتیبه در ۸ بنای شاخص دوره قاجاریه در شیراز و اصفهان ارائه گردیده است. در این بررسی سعی بر این بوده تا قواعد به کار رفته در نگارش این کتیبه‌ها با توجه به شواهد آماری استخراج گردد. از آنجایی که کتیبه‌ها غالباً اطلاعات مهمی را درباره تاریخ ساخت بناها و همچنین سازندگان و هنرمندان آنها به دست می‌دهند شناخت این قواعد می‌تواند به استخراج اطلاعات صحیح از کتیبه‌های این دوره کمک کند. در ادامه به نقش کتیبه‌ها به عنوان عناصر تزئینی توجه گردیده و به نحوه نگارش خطوط، محل نصب کتیبه‌ها، محتوای آیات و احادیث و اشعار به کار رفته در آنها و دلیل انتخاب هر یک توجه شده است. قسمتی نیز به ماده تاریخ در کتیبه‌ها و نحوه استخراج تاریخ از آن اختصاص یافته است.

واژه‌های کلیدی:

دوره قاجار، کتیبه‌نگاری، کتیبه، شیراز، اصفهان، ماده تاریخ.

* مطالب این مقاله بخشی از تحقیقی است که جهت تهیه پایان‌نامه کارشناسی ارشد معماری خود انجام داده‌ام. عنوان پایان‌نامه "تحلیل زیباشناختی سه بنای دوره قاجاریه در شیراز (مسجد مشیر، حسینیه قوام، مسجد نصیرالملک)" بوده و در اردیبهشت ۱۳۸۴ به دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز ارائه شده است. استاد راهنمای این پایان‌نامه جناب آقای دکتر معماریان و مشاوره آن با آقایان آیدین آغداشلو و دکتر فلاح بوده است. از همگی ایشان سپاسگزارم.

Email: behpoor@yahoo.com

** کارشناس ارشد معماری، دانش‌آموخته دانشگاه شیراز.

مقدمه

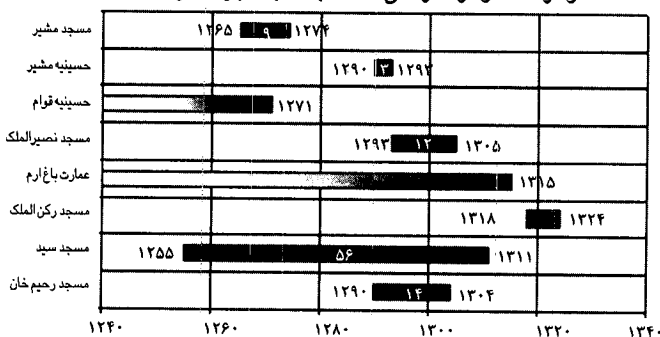
شیوه کاربرد آنها هنگام بررسی نماها و تزئینات شایان توجه است. در این مقاله سعی می‌شود تا برخی قواعدی که در نگارش ۱۶۹ کتیبه در ۸ بنای دوره قاجاریه در شیراز و اصفهان رعایت گردیده است ارائه گردد. بدیهی است که اعتبار این قواعد و مشابهت‌هایی که در اینجا ذکر می‌شود تا هنگامی که با بررسی گسترده‌تر تأیید یا حک و اصلاح نشده باشد کاملاً محدود به تعداد کتیبه‌ها و دوره مورد بررسی است. نام بناها و تعداد کتیبه‌ها و تاریخ ساخت بناها را در جدول یک می‌توان دید. چگونگی همزمانی ساخت بناها نیز در نمودار یک نشان داده شده است.

کتیبه‌ها اطلاعات متعددی را درباره بناها ارائه می‌کنند. برخی از آنها تاریخ آغاز یا اتمام بنا را دربردارند و برخی دیگر از تاریخ اتمام تزئینات یا انجام تعمیرات حکایت می‌کنند یا اطلاعاتی را درباره دست‌اندرکاران ساخت و تزئین بنا به دست می‌دهند. کتیبه‌ها از آنجایی که جزو مستندترین مدارک در پژوهش درباره بنا هستند مورد توجه محقق معماری می‌باشند و همواره بر نقل قول‌های تاریخی رجحان دارند. از این رو قرائت صحیح و استخراج اطلاعات درست از آنها اهمیت دارد. همچنین از آنجا که کتیبه‌ها در بناهای سرزمین‌های اسلامی بخشی از تزئینات بنا را تشکیل می‌دهند

جدول ۱- تعداد کتیبه‌ها و سال آغاز و پایان ساخت بناها به هجری قمری*

شهر بنا	نام بنا	تعداد کتیبه	درصد	آغاز ساخت بنا	پایان ساخت بنا
اصفهان	مسجد سید	۶۷	٪۳۹٫۶	۱۲۵۵	۱۳۱۱
	مسجد رکن‌الملک	۲۴	٪۱۴٫۲	۱۳۱۸	۱۳۲۱
	مسجد رحیم‌خان	۲۰	٪۱۱٫۸	۱۲۹۰	۱۳۰۴
شیراز	مسجد مشیر	۱۵	٪۸٫۹	۱۲۶۵	۱۲۷۴
	حسینیه مشیر	۹	٪۵٫۳	۱۲۹۰	۱۲۹۳
	حسینیه قوام	۹	٪۵٫۳	-	۱۲۷۱
	مسجد نصیرالملک	۲۲	٪۱۳	۱۲۹۳	۱۳۰۵
	باغ ارم	۳	٪۱٫۸	-	۱۳۱۵
مجموع		۱۶۹			

نمودار ۱- نمودار همزمانی ساخت بناها به هجری قمری

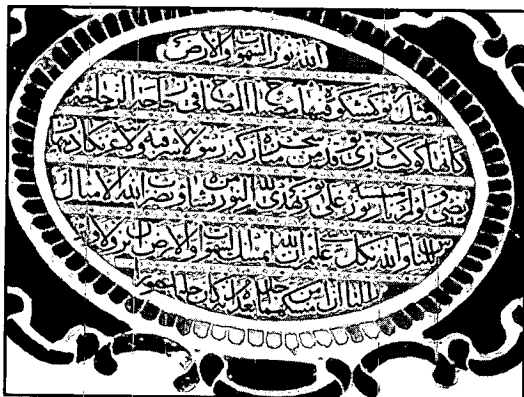

* نحوه تفکیک کتیبه‌های تزئینی تا حدودی اختیاری است و لذا تعداد کتیبه‌ها بستگی به نحوه تقسیم‌بندی دارد.

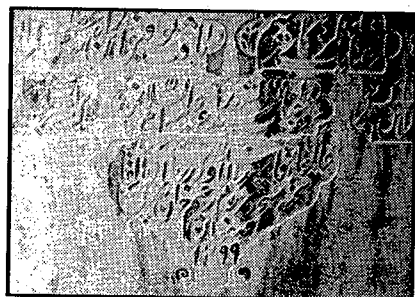
درباره کتیبه‌نگاری

"کتیبه" در عربی به معنای سپاه و لشکر یا رمه اسبان است. به آنچه ما در فارسی "کتیبه" می‌گوییم در عربی "کتابه" گفته می‌شود. به هر حال، حبیب‌الله فضائلی در "تعلیم خط" درباره وجه تسمیه آن چنین می‌نویسد:

وقتی ما منظره کتیبه‌ای را به دقت بنگریم مطابقت آن را با معنی لغوی متوجه می‌شویم که همچون سواره‌نظام در حال رژه دیده می‌شود. فراشته‌ها و حرکات مختلف آن، سرهای شمشیر و نیزه‌ها و پرچم‌ها را به خاطر می‌آورد. کتیبه را تذکره‌نامه‌ها در سیاق فارسی، "کتابه" هم گفته‌اند. و آن عبارت از خطوط درشت و جلی است که از روی کاغذ و از دست کاتب به صفحات کاشی منتقل و بر سردرها و دیوارها و محراب‌های مساجد و مکان‌های مقدس و بناهای مهم دیگر قرار گرفته و می‌گیرد و یا به درها و ضرائح امکنه و اعقاب متبرکه، بر روی مینا و قطعات چوب و فلز نقش بسته و نصب شده است. (فضائلی، ۱۳۸۲، ۱۳۰)

شکل ۱- منزل نصیرالملک، خط به روی کاغذ و پشت شیشه، آیه ۲۵ سوره نور، خط توقیع. مأخذ تصویر: سازمان میراث فرهنگی استان فارس.

شکل ۴- کتیبه سنگاب مسجد رحیم خان.
(عکس از نگارنده)

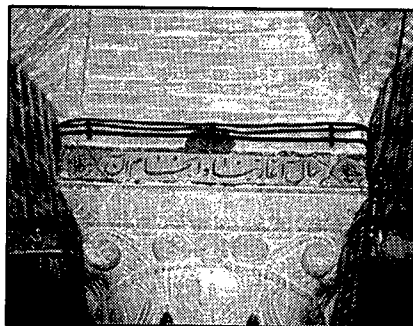
۱۳۸۲، ۱۳۱) نویسنده کتاب "تعلیم خط" درباره نگارش کتیبه در ادامه چنین می نویسد:

"اکثر کتیبه‌ها کلماتش در دو ردیف مرتب می‌شود و گاهی از نظر موقعیت جا و از لحاظ جمله‌ها ناچار در سه ردیف باید قرار دهند که البته کار و زحمت کتیبه دو برابر می‌شود و برای تعیین ردیفهای منظم خط کشی لازم است. هرگاه نویسنده بخواهد در وسط کتیبه، کمربندی قرار دهد، گنجاندن کلمات محتاج دقت بیشتر است. در صورتی کمربند تشکیل می‌شود که یاهای مفرد و آخر، در عبارت وجود داشته باشد تا بتواند با نوشتن معکوس آنها (یاء راجعه) کمربند تشکیل دهد. [...] و اگر لازم شود که خط کوفی همراه ثلث بنویسند چنانکه در کتیبه‌های متقدمان دیده می‌شود خط کوفی را به قلم ریزتر بالای ثلث می‌نگارند به طوری که از لابه‌لای فراشته‌های ثلث بگذرد و اینگونه کتیبه به اصطلاح کاشیکاران "مادرو بچه" نام دارد" (فضائل، ۱۳۸۲، ۱۳۲).

نمونه‌ای از شیوه نگارش کتیبه را در شکل ۵ می‌توان مشاهده کرد. چنانکه دیده می‌شود کلمه "فی" به آخر منتقل شده تا یاء معکوس آن کمربند را پدید آورد. همچنین یاء واژه "الذی" نیز به میان آورده شده تا قسمتی از این کمربند را بسازد. این شیوه نگارش عبارات به صورت زیگزاگ و یکی در میان در دوسوی کمربند در بسیاری از کتیبه‌های مورد بررسی دیده می‌شود.

"[...] پس از اینکه کار نوشتن کتیبه به پایان رسید نوبت به طراحی و گردانیدن ختائی در زمینه خط می‌رسد که آن به عهده طراح و نقاش است. پس از این مرحله کتیبه را به روی قطعات کاشی نقل می‌دهند (خطاطان گاهی در کارگاههای کاشیکاری روی کاشی با تکه‌ای مقوای سفت یا چوب می‌نویسند و اینگونه کتیبه‌ها دقیق و کامل از کار در نمی‌آید) و دو نوع معمول است یکی معرق و دیگری به اصطلاح کاشیکاران هفت‌رنگ. برای هفت رنگ اطراف خط کتیبه را سوزن کرده و با گرد زغال از روزه‌ها حدود خط را به روی خشتهای کاشی منتقل می‌کنند و آنگاه با رنگ کاشی روی کرده را قلم می‌گردانند و اطراف خط را به خوبی مشخص می‌سازند و بعد رنگ آمیزی کرده به کوره می‌برند تا بعداً در محل خود نصب گردد.

خط در کتیبه‌های مورد بررسی غالباً به رنگ سفید و بر روی کاشی با زمینه لاجوردی نگاشته شده است اما به رنگ‌های دیگر و بر مصالح مختلف دیگر نیز نقش بسته و به کار رفته است. گاه بر سنگ حجاری شده و در دیوار قرار گرفته (مسجد و حسینیه مشیر) یا مستقیماً بر ستون شبستان حجاری گردیده است (مسجد رحیم خان و رکن الملک). گاه بر کاغذ نوشته شده و در پشت شیشه قرار داده شده (حسینیه مشیر و خانه نصیرالملک (شکل ۱)) یا به شیوه معقلی با کاشی معرق اجرا گردیده است (مسجد سید و مشیر) و گاهی نیز بر سطح گچی دیوار نقاشی شده است (بقعه امامزاده زنجیری در مسجد نصیرالملک). سنگاب‌ها نیز کتیبه‌های خاص خود را دارند. (مسجد رحیم خان و سید). از این نظر میان خط و سایر نقوش تزئینی تفاوتی نیست که همگی ممکن است با طرح و الگوی یکسان بر مصالح مختلف اجرا می‌شوند. برخی از این کتیبه‌ها حاوی تاریخ‌اند، برخی نام خطاط، شاعر، حجار، نقاش، معمار یا کارفرما را بر خود دارند برخی نیز صرفاً جنبه تزئینی دارند. به عنوان مثال کتیبه‌های مسجد سید از شش کاشیکار، دو نقاش، پنج سازنده ضریح، هفت شاعر، پنج حجار، هشت خطاط و یک طراح قطار و سنگ که از زمان ساخت بنا تا کنون در آن آثاری پدید آورده‌اند حکایت می‌کنند.

شکل ۲- مسجد رکن الملک، ستون گنبد خانه، کتیبه تاریخ آغاز و پایان ساخت بنا.
(عکس از نگارنده)

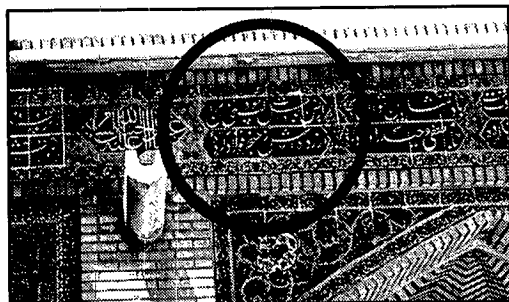

شکل ۳- مسجد رحیم خان، ستون گنبد خانه، کتیبه در بردارنده تاریخ شروع ساخت بنا.
(عکس از نگارنده)

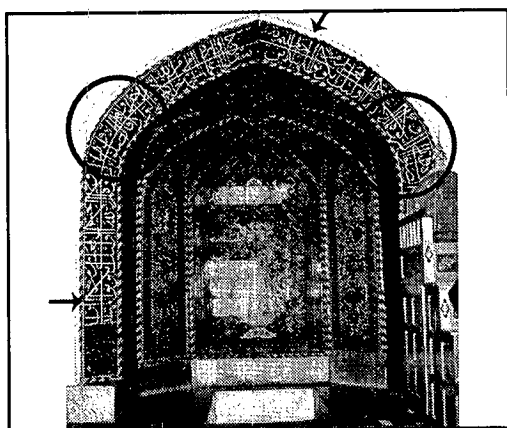
نوشتن هر نوع خط از انواع خطوط اسلامی به صورت کتیبه ممکن است و از این رو به کتیبه‌های کوفی، ثلث، محقق، نستعلیق و ... در دوره‌های گذشته برمی‌خوریم. با این حال کاربرد خط ثلث در کتیبه نویسی بر سایر خطوط غلبه دارد. (فضائل، ۱۳۸۲، ۱۳۰) در بناهای مورد بررسی آیات قرآن و احادیث با خطوط مختلف به ویژه ثلث نگاشته شده اما اشعار فارسی عمدتاً به خط نستعلیق نوشته شده‌اند.

طریقه نگارش کتیبه

خطاط کتیبه نگار "باید بر کتیبه‌نگاری قدرت و تسلط کافی داشته باشد و آن محصول تمرین و تجربه زیاد است. و نیز باید بداند که قلم کتیبه از حدود نوشتن‌های معمول و متعارف می‌گذرد و تسلطی جداگانه و خاص لازم دارد." (فضائل،

شکل ۷- ضلع شمالی صحن حسینیه قوام. (عکس از نگارنده).

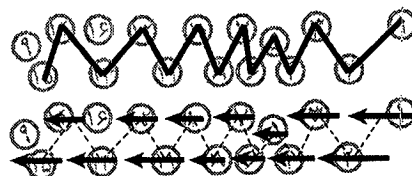
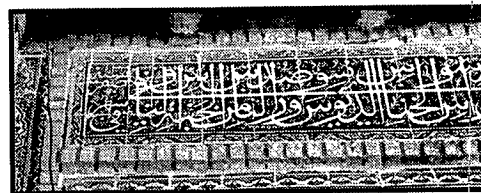

شکل ۸- محراب مسجد رکن الملک، ۱۳۱۸ هـ ق، آیه ۱۸ سوره توبه معروف به آیه تعمیر مسجد و نیمی از آیه ۱۹. (عکس از نگارنده).

صورت اصلی شعر چنین است:

حلقى که سوده لعل لب خود نبی برآن
آز رده اش به خنجر بیداد کرده ای
در جایی دیگر از کتیبه دور صحن همین بنا آمده:
دل بر یزید داده ای از کشتن حسین
از بهر قتل که دلشاد کرده ای
که تحریف این بیت است:
کام یزید داده ای از کشتن حسین
بنگر که را به قتل که دلشاد کرده ای.
و یا در کتیبه ورودی مسجد رکن الملک بیتی بدین صورت
نگاشته شده:

بدیوانش نگر کز نظم و نثر نغز و شیرینش
بهم زد دفتر خاقانی سبحان و حسانترا
که مصرع دوم قاعداً باید چنین باشد:
"به هم زد دفتر خاقانی و سبحان و حسان را." اما نمونه
عجیبی از خطای کاتب را در محراب مسجد رکن الملک (تصویر
۸) می توان مشاهده کرد. متن نگاشته شده بدین صورت است:
"إنما یعمر مسجد الله من ءامن بالله و الیوم الآخر و أقام الصلوه
و ءاتی الزکوه و لم یخس إلا الله فعسی أولئک أن یکونوا من
المهتدین أ جعلتم سقایه الحاج و عماره المسجد الحرام کمن ءامن
بالله و الیوم الآخر / و أقام الصلوه و ءاتی الزکوه و لم یخس
إلا الله فعسی أولئک أن یکونوا من المهتدین" کاتب این کتیبه
(به تاریخ ۱۳۱۸ قمری) به هنگام رسیدن به عبارت

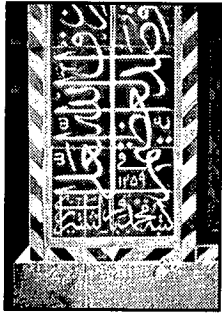
شکل ۵- بخش انتهایی کتیبه ضلع شرقی صحن مسجد نصیرالملک، کاشی هفت رنگ، سوره ناس. (... سوسوس الخناس / الذی یوسوس فی صدور الناس / من الجنه و الناس / فی شهر صفر سنه ۱۲۰۲) تحلیل نحوه نگارش عبارات. (عکس از نگارنده).

شکل ۶- حسینیه مشیر، خط نستعلیق به روی کاغذ، بیتی از حافظ به خط ملا علی اکبر ارسنجانی. (این قطعه خط اکنون در حسینیه مشیر وجود ندارد.) مأخذ تصویر: همایونی، ۱۳۷۱، ۴۷.

و طریقه معرق آن است که اول فتوکی یا رونویسی از کتیبه می گیرند و تکه تکه می کنند و هر تکه را بر روی تکه ای کاشی می چسبانند و آنقدر اطراف کاشی را می تراشند تا به اندازه آن حرف و کلمه درآید. پس از آن با شماره گذاری دقیق قسمتی از کتیبه را که تراشیده شده پهلوی هم می چینند و از پشت گچ یا سیمان بر آن می ریزند تا تکه های ریز به هم پیوسته گردد. وقتی که بر همین منوال همه قسمت های کتیبه آماده شد تمامی آن را به جای خود وامی دارند و نصب می کنند (فضائل، ۱۳۸۲، ۱۳۳). کیفیت خط به کیفیت اجرای آن وابسته است. اجرای بد خط از کیفیت آن می کاهد چنانکه در مورد کتیبه های مسجد رکن الملک می توان این امر را مشاهده کرد. همچنین سهل انگاری کاشیکار به هنگام انتقال خط از کاغذ به کاشی ممکن است باعث غلط های نگارشی متعدد در متن کتیبه گردد. نمونه های متعددی از این اشتباه ها در کتیبه های بناهای مورد بررسی دیده می شود که برخی به کاتب کتیبه، برخی به کاشیکار و گروهی نیز به مرمت کننده کاشیکاری مربوط است. شکل شماره ۷ نمونه ای از چنین خطاهایی است. بیت نگاشته شده بخشی از ترجیع بند معروف کلیم کاشانی است که بدین صورت نوشته شده است:

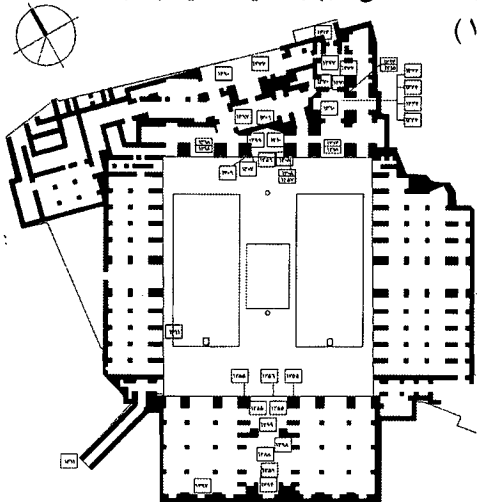
از بس که دست اجل لب خود نبی برآن
آز رده اش ز خنجر فولاد کرده ای

شکل ۱۰- مسجد سید، محراب بزرگ گنبدخانه، به خط محمد باقر شریف شیرازی، سال ۱۲۵۹ هجری قمری. (عکس از نگارنده).

مسأله قابل توجه آن است که باید تعیین کرد آیا تاریخ کتیبه مورد نظر سال آغاز ساخت بنا را نشان می‌دهد یا پایان آن را. چراکه ساخت برخی بناهای سنتی مدتها به طول می‌انجامیده به طوری که گاه عمر چند بانی نیز به اتمام آن کفاف نمی‌داده است. برای مثال احداث ارکان مسجد رحیم خان در سال ۱۲۶۰ ه. ق. توسط میر سید حسن مجتهد اصفهانی آغاز می‌شود؛ پس از او محمدرحیمخان بیگلربیگی امین‌الرعا یا ساخت آن را برعهده می‌گیرد و پس از وی برادرانش محمد کریم خان و محمد حسین خان کار وی را دنبال می‌کنند، با اینهمه هیچکدام موفق به اتمام مسجد نمی‌شوند و تزئینات این مسجد تا به امروز نیز ناتمام مانده است. همچنین باید در نظر داشت که تاریخ کتیبه همواره تاریخ احداث کل بنا را نشان نمی‌دهد بلکه ممکن است مربوط به قسمت خاصی از بنا و یا تزئینات آن قسمت از بنا باشد. در مسجد سید ۶۷ کتیبه وجود دارد که تاریخ‌های آنها از ۱۲۵۵ تا ۱۳۷۷ متغیر است. با انتقال تاریخ این کتیبه‌ها به روی نقشه بنا می‌توان اطلاعاتی درباره سیر تکمیل بنا به دست آورد.

(شکل ۱۱)

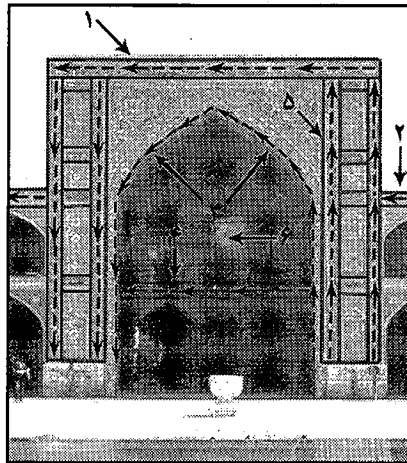
شکل ۱۱- پلان مسجد سید و محل و تاریخ کتیبه‌های بنا.

همچنین باید دید که آیا تاریخ کتیبه مربوط به تاریخ سرایش ماده تاریخ، نگارش آن یا نصب کتیبه می‌باشد. شکل ۱۲ در این مورد مثال جالبی است. عددی که در سمت چپ کتیبه به صورت عمودی نوشته شده (صرفنظر از صفرهای آن) برابر با ۱۳۲۲ می‌باشد. در زیر شعر تاریخ ۱۳۲۶ نگاشته شده و از ماده تاریخ این شعر نیز ("تازه شد مسجد اقصی ز سلیمان زمان") عدد ۱۳۲۱ به دست می‌آید! بررسی این کتیبه‌ها نشان می‌دهد

"الیوم‌الأخر" در آیه ۱۹ دچار اشتباه شده و بقیه آیه را از همین عبارت در آیه قبل ادامه داده و در نتیجه آیه‌ای به وجود آمده که در قرآن وجود ندارد. نمونه‌ای دیگر از این سهل‌انگاری‌ها کتیبه ایوان جنوبی مسجد رکن‌الملک است که از کتیبه ایوان شمالی مسجد سید گرده برداری شده و حتی تاریخ آن نیز تغییر داده نشده است چنانکه تاریخ انتهای آیه نیم قرن بر تاریخ شروع بنای مسجد تقدم دارد!

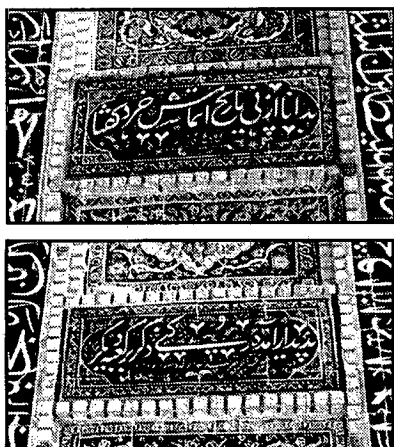
ویژگیهای مشترک کتیبه‌ها

کتیبه‌ها هنگامی که در نما و به عنوان تزئین به کار می‌روند از الگوهای مشترکی پیروی می‌کنند. همچنین جهت نگارش آنها نیز هماهنگی یکسانی را نشان می‌دهد. (شکل ۹) نام کاتب بعد از واژه‌های "کتبه"، "راقمه"، "حرره" یا "نمقه" در انتهای متن و معمولاً عمود بر جهت نگارش کتیبه می‌آید. (شکل ۱۰). معمولاً به ابتدای آیه عبارت "قال الله (سبحانه تبارک و) تعالی" و به پایان آن "صدق الله العلی العظیم (+ و صدق رسوله النبی الکریم + و الحمد لله رب العالمین)" افزوده می‌شود. در مورد اشعار اگر نام یا تخلص شاعر در خود متن شعر (معمولاً دو بیت آخر) ذکر نشده باشد ممکن است بعد از عبارات "نظمه" یا "قائله" ذکر شود. نامی که پس از واژه "عمل" می‌آید معمولاً به حجار یا کاشیکار بنا اشاره دارد و نه به کاتب. نام کارفرما نیز پس از عبارت "حسب الامر"، "حسب الفرمایش" یا "بسعی" ذکر می‌گردد. تاریخ نگارش کتیبه پس از واژه "فی" یا "فی سنه" یا "سنه" به حروف (عربی) یا به عدد نوشته می‌شود. در این مورد چنانکه در کتیبه‌های مسجد نصیرالملک دیده می‌شود عدد صفر ممکن است دوبار تکرار شود یا آنکه حذف گردد. روش متداول دیگر استفاده از "ماده تاریخ" است که در جای خود بحث خواهد شد.

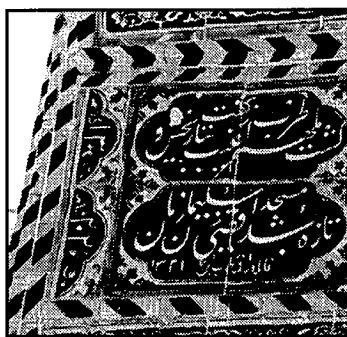

شکل ۹- محل معمول کتیبه‌ها: ۱- بالای ایوان؛ ۲- دور تا دور صحن زیر رخبام؛ ۳- داخل ایوان، حاشیه طاق؛ ۴- کمرگاه ایوان یا دور صحن، حذفاصل دو طبقه؛ ۵- دو طرف ایوان به صورت عمودی؛ ۶- داخل ایوان بدون مقرنس.

جهت نگارش کتیبه ←

شکل ۱۳ - کتیبه
ایوان شمالی مسجد
سید، ۱۳۰۸ هـ.ق.،
خط اسدالله رجالی،
اجرای آقا جان
کاشی‌پز.
(عکس از نگارنده).

شکل ۱۲ - مسجد
رکن‌الملک، کتیبه سردر
ورودی. شاعر و خطاط
کتیبه طرب این‌هما.
(عکس از نگارنده)

که عدد اول معمولاً تاریخ نصب کاشی‌ها را نشان می‌دهد. ماده تاریخ، تاریخ سرایش شعر و پایان مرحله‌ای از تزئین بنا را دربردارد. عدد کنار ماده تاریخ، زمان نگارش متن کتیبه را توسط خطاط نشان می‌دهد که در بسیاری از نمونه‌ها با عدد ماده تاریخ یکسان نیست. در اینجا رقم یکان ۱۳۲۶ قاعدتاً به اشتباه به روی کاشی منتقل شده است چرا که شاعر و خطاط کتیبه یک نفرند و هیچکدام از کتیبه‌های دیگر مسجد نیز چنین تاریخی را برخوردارند. عدد صحیح چنانکه هنرفر ثبت کرده است باید همان ۱۳۲۱ باشد.

شکل ۱۴ - مسجد سید، ورودی
گنبدخانه، ۱۲۹۹ هـ.ق.
(عکس از نگارنده).

نکته دیگر آن است که چهار حرف "پ"، "ج"، "ز" و "گ" در میان حروف ابجد وجود ندارد اما در ماده تاریخ‌ها به چشم می‌خورند و به ترتیب باید آنها را معادل با "ب"، "ج"، "ز" و "ک" در نظر گرفت. همچنین حروف مشدد را نیز تنها یکبار باید به حساب آورد. "ای" را نیز در متون قاجار گاه به صورت همزه‌ای در بالای‌های غیرملفوظ "ه" می‌نویسند و طبیعتاً به حساب نمی‌آید، چنانکه در شکل ۷ "کرده‌ای" نوشته شده است. مسأله دیگر تعیین این نکته است که ماده تاریخ از کجا آغاز می‌شود. معمولاً شاعر این را به نوعی مشخص می‌سازد. نظیر این ماده تاریخ در مقبره سید:

نوشت از پی تاریخ رحلتش "کفاش"
که: "درج در کرم در جنان نمود مقام"

که عبارت درون گیومه تاریخ ۱۲۶۰ قمری را در بردارد و شروع آن با حرف "که" مشخص شده است. گاهی نیز این شروع کاملاً مشخص نیست. مانند این بیت در دیوار شمالی ایوان شمالی مسجد سید:

تاریخ اتمامش یکی میخواست بانی گفتمش
گاه نماز آمد بگو: حی علی خیر العمل ۱۳۰۶

که ماده تاریخ آن، کل مصرع آخر است و نه عبارت "حی علی خیر العمل". گاه تاریخ آغاز و انجام بنا هر دو در یک بیت ذکر می‌شود، نظیر این شعر در داخل گریوه گنبد مسجد رکن‌الملک:

ماده تاریخ عبارتی است (غالب اوقات در مصرع‌های پایانی یک شعر) که به حساب جمل، یعنی به حروف ابجد عددی را به دست می‌دهد. حروف ابجد و معادل آنها را در جدول شماره ۲ می‌توان مشاهده کرد.

ماده تاریخ

ماده تاریخ عبارتی است (غالب اوقات در مصرع‌های پایانی یک شعر) که به حساب جمل، یعنی به حروف ابجد عددی را به دست می‌دهد. حروف ابجد و معادل آنها را در جدول شماره ۲ می‌توان مشاهده کرد.

جدول ۲ - حروف ابجد و اعداد متناظر با آن

الف	ب	ج	د	هـ	و	ز	ح	ط	ی	ک	ل	م	ن
۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۲۰	۳۰	۴۰	۵۰
۶۰	۷۰	۸۰	۹۰	۱۰۰	۲۰۰	۳۰۰	۴۰۰	۵۰۰	۶۰۰	۷۰۰	۸۰۰	۹۰۰	۱۰۰۰

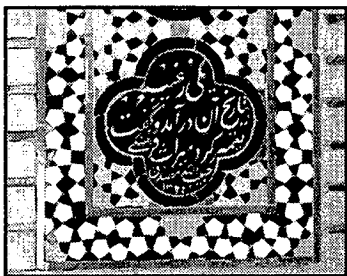
به نظر می‌رسد فایده اصلی ماده تاریخ این باشد که حفظ کردن تاریخ‌ها را آسان می‌سازد. (مانند عبارت "عدل مظفر" که تاریخ صدور فرمان مشروطیت را نشان می‌دهد.) با این حال در استخراج تاریخ از ماده تاریخ امکان خطا منتفی نیست چرا که نحوه نگارش عبارت در عدد به دست آمده مؤثر است. به عنوان نمونه حرف "به" اگر متصل یا جدا نوشته شود دو تاریخ متفاوت به دست می‌دهد. در مسجد رحیم‌خان سنگابی هست که بر آن چهاربار عدد ۱۲۹۹ نوشته شده و سه ماده تاریخ نیز دارد (شکل ۴) که دوتای آنها برابر با ۱۲۹۹ می‌باشند و سومی ("باد دو صد لعنت خدا به یزید") عدد ۱۳۰۴ را به دست می‌دهد. اگر "به یزید" سرهم نوشته می‌شد (چنانکه در متون قاجار غالباً "به" را متصل به کلمه بعد از خود می‌نویسند) عدد ۱۲۹۹ به دست می‌آمد. پیداست که شاعر، آن را به صورت متصل در نظر داشته اما کاتب، آن را جدا نگاشته است. همچنین در این بیت از "طغرل" در ورودی مسجد رکن‌الملک: "رقم از کلک ... ملک طغرل زد / بنای مسجد اقصا مبارک شد سلیمانرا"،

شکل ۱۶ - کتیبه امامزاده ابراهیم (عکس از نگارنده)

از جمال دو تاریخ	جو بسال اتمامش
آن چو مهر نورانی	این چو ماه تابنده
بل عروج روحانی "۱۲۵۵"	"مسجد شریفی بین
یاب کعبه ثانی "۱۲۱۵"	"در مقام ابراهیم

محتوای کتیبه‌ها

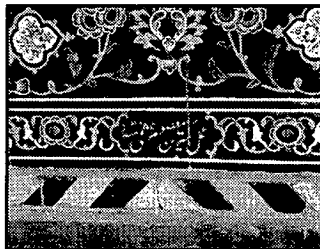

شکل ۱۷ - مسجد سید، سردر جنوب غربی، ۱۳۷۴ هـ. ش. (عکس از نگارنده)

در ۱۶۹ کتیبه مورد بررسی جمعاً ۱۰۷ آیه و حدیث به کاررفته است. در میان این آیات و احادیث مشابهت‌هایی دیده می‌شود که نشان از وجود الگوهایی در این زمینه دارد. جدول شماره ۲ تعداد دفعات تکرار و دلیل انتخاب این آیات و احادیث را نشان می‌دهد. در میان آیات به کار رفته، رابطه خاصی میان محل قرارگیری آیه و محتوای آن بدین معنا که مثلاً آیه خاصی را همواره در موضع خاصی نگاشته باشند مشاهده نگردید. (گرچه به نظر می‌رسد حدیث "انا مدینه العلم و علی بابها" را همواره بالای درگاه‌ها و ورودی‌ها می‌نوشته‌اند.) همچنین بسیاری از آیات در محل‌های مختلف قطع گردیده و در این تقطیع‌ها نشانی از توجه به اصول تجوید دیده نمی‌شود. (نیمی از قطع‌ها در محل قطع جایز می‌باشند و نیمی دیگر چنین نیستند و این نشان می‌دهد که توجهی به این امر نمی‌شده است.) در برخی موارد (نظیر کتیبه بالای ایوان شمالی و محراب مسجد رکن‌الملک و کتیبه بالای ایوان جنوبی مسجد نصیرالملک) حتی کلمه انتهای عبارت نیز کامل نیست و از میان به دو نیم شده است! (شکل ۱۸)

شکل ۱۸ - مسجد رکن‌الملک، بالای ایوان شمالی، ۱۲۲۲ هـ. ق.، آیه ۴۵ - سوره اسراء. کلمه آخر ("بالاخره") ناتمام است. (عکس از نگارنده).

شکل ۱۵ - مسجد سید، اسپر ایوان جنوبی، ۱۲۵۵ هـ. ق. (عکس از نگارنده).

إِنَّ السَّلِيمَانَ وَرُكْنَ الْأَعْلَى

أُسِّسَ ذَلِكَ الْمَسْجِدَ الْمَثْوَى
همانا این سلیمان است که رکن برتر است / این مسجدی را که محل اقامت است بنا نهاد.

جَزَاهُ رَبَّنَا جِزَاءَ الْأَوْفَى

قُصُورٌ مُّجَدِّ فِي جَنَّاتِ الْمَأْوَى
پروردگارا پاداش او را تمام و کمال بده / با کاخهای عالی در بهشت.

أَرْخَ الْأَنْصَارِي بِدَوِّ الْمَسْمِي

و سَطَّرَ سَطْرًا لِلْمَعَادِ الْأَقْوَى
انصاری تاریخ آغاز و انجامش را معین کرد.

"كُفَى السَّلِيمَانُ ذَا بِنَاءِ الْأَقْصَى"

"و أُسِّسَتْ أَرْكَانُهُ بِتَقْوَى"
سلیمان این مسجد الاقصی را بپرداخت و بنیانش را بر تقوا نهاد.

مصرع اول بیت آخر تاریخ آغاز بنا (۱۳۱۸ هـ. ق.) و مصرع دوم تاریخ پایان بنا (۱۳۲۲ هـ. ق.) را دربردارد. گاه نیز خواننده باید چیزی به ماده تاریخ بیفزاید یا از آن بکاهد. نظیر این ماده تاریخ در مقبره سید:

بِنْدَةُ أَهْلِ حَقِيقَتِ، خَادِمِ أَهْلِ يَقِينِ

صانع نقش، علی نام، اقل المؤمنین

هفت بر اعداد تاریخش بیفزود و بگفت

"دار امن فادخلوها بسلام آمین" ۱۳۱۵

پس از افزودن عدد هفت بر ماده تاریخ، تاریخ ۱۳۱۴ به دست می‌آید (که با عدد نوشته شده کنار این بیت مغایرت دارد زیرا چنانکه گفته شد تاریخ سرایش با تاریخ نگارش متفاوت است.) گاهی نیز شاعر از رنج ساختن ماده تاریخ به جان می‌آید و مقصودش را راحت‌تر بیان می‌کند. مانند این بیتها در مقبره سید:

... شکست دام و نمود آشیان بعالم قدس

که می‌نزیید طاوسِ عرش، بسته دام

بلفظ تازی تاریخ رحلتش گفتم

چه بشمری "ماتین است و الف و ستین عام"

این نکته نیز شایان توجه است که آیا تاریخ یک کتیبه به تاریخ شمسی اشاره دارد یا قمری. از آنجایی که مجلس شورای ملی در تاریخ ۱۱ فروردین سال ۱۳۰۴ شمسی معادل با سال ۱۳۴۴ قمری تصویب کرد که تاریخ شمسی در ایران رسماً متداول شود^۴ و این اتفاق پس از دوره قاجاریه روی داد تاریخ‌ها را در دوره قاجاریه باید همه جا قمری فرض کرد، مگر آنکه عکس آن به صراحتاً ذکر شود. نظیر این بیتها در امامزاده ابراهیم شیراز که تاریخ قمری و شمسی هر دو ذکر شده است (شکل ۱۶):

جدول ۴- کتیبه‌هایی که در آنها آیاتی بدون سجده واجب از سوره‌های دارای سجده واجب انتخاب شده

بنا	محل کتیبه	نام سوره	شماره آیه	مضمون / دلیل انتخاب
مسجد رحیم‌خان	سرد شمالی	سور	۴۴ تا نیمه ۴۴	داستان سلیمان و داستان ایوب
مقبره سید	داخل مقبره	سور	۴۶ تا ۴۹	ذکر نام پیامبران
مقبره سید	مربع	حج	آخر ۳۱	بزرگشماری شعائر الهی

از اشعار به کار رفته نیز شعر زیر که در وصف چهارده معصوم است و گویا از خواجه نصیرالدین طوسی می‌باشد (همایونی، ۱۳۷۱، ۴۰) در سه بنا تکرار شده است (جدول ۵):

جدول ۵- اشعار یکسان به کار رفته در کتیبه‌های بناهای مورد بررسی

بنا	محل کتیبه	مضمون
حسینیه مشیر	بالای ایوان شامشین	بیتی عربی و رسول مدنی و اخیه اسدالله السّمی بعلی و بزهره بتول و بام ولدها و بیطیه و شیلبه هما نجل زکی و بسجاد و بالقر و الصادق حقا و موسی و علی و تقی و نقی و بذی‌السرکر و الحجه القائم بالحق الذی یضرب بالسيف بحکم ازلی و علیهم صلواتی و سلامی بألوف بنهار و لیال و غنّو و غشی
مسجد سید*	مقبره سید	
مسجد نصیرالملک*	ایوان شمالی	

ترجمه شعر: (درود بر) پیامبر عربی و پیام آورنده مدنی و برادرش، شیرخدا که نامش علی است و (درود) بر زهرای پاکدامن و مادری که او را زایید و بر دو نوه و شیربچه پیامبر- آن دو فرزند پاک- باد و بر سجاد و باقر و صادق و موسی و علی و تقی و نقی و عسکری و امام زمان که به حکم ازلی شمشیر خواهد زد. و هزاران سلام و درود در طول روز و شب و بامدادان و شامگاهان بر ایشان باد.^۶

در پایان، مایلم متذکر شوم که با مطالعه آماری گسترده‌تر می‌توان شواهد بیشتری دال بر شیوه کتیبه‌نگاری به دست آورد و به حکم و اصلاح الگوهایی که در اینجا مطرح شده پرداخت.

نتیجه‌گیری

بررسی کتیبه‌های دوران قاجار در شیراز و اصفهان نشان از الگوهای مشخصی در نگارش این کتیبه‌ها دارد و دانستن آنها می‌تواند به استخراج اطلاعات دقیق‌تر از آنها کمک کند. نحوه نگارش و کاربرد کتیبه‌ها در دو شهر مشابهت‌های بسیاری را نشان می‌دهد هرچند اختصاصات محلی نیز میان این دو به چشم می‌خورد. برای مثال کاربرد آیات دارای سجده واجب در بناهای شیراز دیده نمی‌شود حال آنکه در اصفهان متداول است. همچنین در مساجد شیراز اشعار فارسی به کار نرفته است. بررسی محتوای کتیبه‌ها نشان دهنده این مطلب است که در انتخاب آیات و احادیث

جدول ۲- تعداد و درصد آیات و احادیث به کاررفته در کتیبه‌های بناهای مورد بررسی

سوره	شماره آیات	مضمون / دلیل انتخاب	تعداد		درصد
			تکرار	محل کاربرد	
اسراء	۴۳ تا ۴۶	تسبیح گویی آسمان و زمین	۹	۰	۸/۴٪
توبه	۱۸ تا ۲۰	تصیر مسجد	۹	۰	۸/۴٪
اخلاص	کامل	یکتایی خداوند	۶	۰	۵/۶٪
بقره	۲۵۵ تا ۲۵۷	آیه الکرسی / ستایش خداوند	۶	۰	۵/۶٪
کوثر	کامل	در وصف حضرت فاطمه	۶	۰	۵/۶٪
حدیث مدینه علمه		در وصف حضرت علی	۵	۰	۴/۷٪
جمعه	کامل	تقدم نماز بر داد و ستد	۴	۰	۳/۷٪
نور	۲۴ تا ۳۶	توصیف خداوند	۴	۰	۳/۷٪
مائده	۵۵	در وصف حضرت علی	۳	۰	۲/۸٪
نصر	کامل	مژده پیروزی	۳	۰	۲/۸٪
رعد	۱۳ و ۱۴	سجده واجب	۳	۰	۲/۸٪
مجموع آیات و احادیث به کار رفته: ۱۰۷					

در سه بنا آیاتی که خواندن آنها سجده واجب دارد جمعاً در شش مورد به کار رفته است (همگی در اصفهان) که مشخصات آنها در جدول شماره ۳ دیده می‌شود. با توجه به اینکه شمار آیات دارای سجده واجب در قرآن اندک است و آیاتی که در اینجا به کار رفته است ۵/۶٪ کل آیات به کار رفته را تشکیل می‌دهد می‌توان گفت که این انتخاب آگاهانه صورت گرفته است. با این حال چنانکه در جدول شماره ۴ دیده می‌شود در سه مورد نیز آیاتی بدون سجده واجب از سوره‌هایی انتخاب شده است که در برخی آیات دیگرشان سجده واجب دارند.

جدول ۲- آیات دارای سجده واجب به کاررفته در بناهای مورد بررسی

بنا	محل کتیبه	سوره	شماره آیه	توضیحات
مسجد سید	بالای سردر	رعد	۱۳ تا نیمه ۱۵	-
مسجد سید	داخل ایوان جنوبی	رعد	۱۴ تا آخر ۱۷	-
مسجد سید	سردر	رعد	۱۳ تا نیمه ۱۴	گرده‌برداری از کتیبه ایوان جنوبی
مسجد سید	محرابهای کوچک	علق	کامل	دو کلمه آخر ناپیوسته نوشته شده.
مسجد رحیم‌خان	ایوان جنوبی	مریم	۶۱ تا ۶۸	-
مسجد سید	زیر گنبد	مریم	۴۰ تا آخر ۸۵	-

شکل ۱۹- مسجد مشیر، ایوان شمالی. کتیبه معمار بنا: "این بنائتی که همچو کعبه بیاست / خواصه بنای این غلام رضاست." (به کاربردن "خا" و "خا" به جای یکدیگر و در مواضع نادرست در متون دوره قاجار مکرراً دیده می‌شود). (عکس از نگارنده).

در کتیبه محراب کوچک مسجد سید عبارت "و اسجد و اقترب" در آخر این سوره به این صورت نوشته شده است: "و اسجد و اقترب" گویا بدین منظور که خواندن آن، سجده را اجاب نکند (هرچند که عبارتی که سجده واجب دارد عبارت "کذبه خاطئه" در آیه ۱۶ است).

رجحانی برای برخی آیات و احادیث قائل بوده‌اند و مثلاً آیه تعمیر مسجد را مکرراً در تزئین مساجد به کار برده‌اند. همچنین شیوه نصب کتیبه‌ها در میان سایر تزئینات نشان‌دهنده الگوهای مشخصی است اما در مورد تقطیع و تفکیک آیات الگوی خاصی به چشم

نمی‌خورد. نحوه خوانش ماده تاریخ‌ها و استخراج اطلاعاتی درباره هنرمندان و استادکاران بناها از این کتیبه‌ها از دستاوردهای این مقاله است که پیشتر بدان اشاره شد.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- "سحبان وائل" خطیبی عرب بوده است که به بلاغت و فصاحت شهرت بسیار داشته، چنانکه سعدی می‌گوید: "توان در بلاغت به سحبان رسید / نه در کنه بیچون سحبان رسید." "حسان ثابت" نیز از شاعران صدر اسلام است که لقب خاقانی شروانی، حسان العجم، هم برگرفته از نام اوست. خاقانی خود نامهای سحبان و حسان را در این بیت در کنار هم آورده است: "رشک نظم من خورد حسان ثابت را جگر / دست نثر من زند سحبان وائل را قفا." امکان دارد که کاشیکار محل "و" را تغییر داده و کاتب، کلمه سحبان را به میل خود تصحیح کرده باشد.
- ۲- ماده تاریخ آخر این کتیبه، تاریخ اتمام بنا را نشان می‌دهد و ممکن است با تاریخ نگارش کتیبه چندسالی فاصله داشته باشد.
- ۳- از سرکار خانم همه‌ناز تفنگدار، کارشناس ارشد زبان‌ها و ادبیات خاورمیانه و کشورهای اسلامی، که بر ترجمه فارسی اشعار عربی نظارت داشته‌اند کمال تشکر را دارم.
- ۴- هرچند منظور این نیست که این تقویم در این تاریخ ابداع شده است. این تقویم را براساس تقویم جلالی وضع کرده‌اند که پیشتر در ایران رایج بوده است.
- ۵- در مسجد سید بیت آخر بدین صورت است: "و علیهم صلواتی و سلامی مأه الفا/ بلیال و نهار و غدو و عشی".
- ۶- در مسجد نصیرالملک در بیت سوم به جای "سجاد" کلمه "عباد" نوشته شده.

فهرست منابع

- فضائلی، حبیب‌الله (۱۳۸۲)، "تعلیم خط"، انتشارات سروش، تهران.
همایونی، صادق (۱۳۷۱)، "حسینیة مشیر"، انتشارات سروش، تهران.

